

נדבך חדש בכתיבת תולדות היישוב

מרגלית שילה

מ' ליסק וג' כהן (עורכים ראשיים), י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים תש"ן. 885 + עז עמ'.

היקף הספר והמטרות שהציבו לעצמם מחברי ריו משפיעים על הערכת המפעל; אין דינו של כרך רב-היקף ועב-כרס העוסק בנושאים רבים ומגוונים כדינו של ספר העוסק בנושא מוגבל. השאלה המרכזית הניצבת לפנינו היא: האמנם החיבור שבידינו הוא סיכום מלא ככל האפשר של תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופה הנסקרת בספר?

הספר בנוי אחד-עשר פרקים, הכתובים כל אחד בידי מחבר אחר. כותבי הפרקים ניסו, איש איש בתחומו, להאיר את עינינו בעשייה הענפה שזירתה היתה ארץ-ישראל. מבנהו של הספר מכתיב את מבנה סקירתנו. בראשונה נבקש לעמוד על התפיסה הכללית של עורכי הספר, ולאחר מכן נבקש לעמוד על סגולותיהם של הפרקים השונים.

א.

הרקע לצמיחת היישוב בארץ-ישראל
סיפור ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל הוא סיפור מרתק מאין-כמוהו, סיפורם של המעטים הנועזים שהצליחו להקים בארץ שרשרת יישובים ולברוא הווייה יהודית חדשה, למרות המכשולים שעמדו בדרכם. בדברי

שוחרי ההיסטוריה החדשה של ארץ-ישראל זוכים ליהנות משפע ספרותי, המעורר השתאות והתפעלות. המחקר בתחום זה, שנערך באינטנסיביות רבה בעשורים האחרונים, הניב פירות רבים ומגוונים, והספר רב-הכמות המונח לפנינו מבקש להיות סיכום עדכני ומוסמך של כל היבול הספרותי הזה. הדברים אמנם נשמעים כמליצה, אך מראה הספר עב-הכרס מעורר התרגשות. מדברי ההקדמה של המערכת עולה כי המדובר במפעל בעל אופי ממלכתי. המפעל החל ביוזמת שר-החינוך המנוח יגאל אלון, ובוצע בתמיכתו של משרד החינוך והתרבות. הכרך שלפנינו הוא ראשיתו של מפעל האמור לסכם בהרחבה את תולדות היישוב היהודי בארץ מהעלייה הראשונה ועד לשנות החמישים. מפעל זה בא למלא אחר הצורך בספר יסודי, שיפרוש את יריעת שיבת-ציון המודרנית. צמיחת היישוב היהודי בארץ-ישראל, שהחלה בשנות השמונים של המאה שעברה כפועלם של מעטים, היתה לגולת-הכותרת של העשייה הקולקטיבית של העם היהודי בעת החדשה. מטבע הדברים התרחשות זו היא מוקד למחקר היסטורי ענף ולהתעניינות רבת-תחומית.

האוכלוסייה והגורמים השונים שהשפיעו על תולדותיה, ובצדק שרטטו המחברים את התהליכים השונים כפי שהתרחשו מראשית המאה הי"ט. ואילו הרקע האחר, הבעייתי יותר, הוא התשתית הרעיונית לצמיחה המתודשת של היישוב היהודי בארץ-ישראל. תשתית זו נטושה בעיקר מתוך לארץ-ישראל. הרקע הארצי-ראלי נדון, כאמור, בהעמקה ובפירוט. ואולם הדיון בהתהוות רעיון שיבת-ציון קצר יחסית, עומד רק על מקצת העניינים, ומכיל פחות מ-50 עמודים.

עלינו אפוא להקשות: היש להתחיל את תולדות היישוב מן ההתרחשות בתפוצות הגולה? האם יש לראות ב'מהפכה הציונית' המשך של המסורת היהודית רבת-השנים, או שמא היא 'דף חדש'? האם שיבת-ציון המודרנית היא בבחינת המשך של ההיסטוריה היהודית הארוכה, או האם היא בעיקרה מהלך חדש? שאלות אלו היו מוקד לדיונים נוקבים שבהם השתתפו היסטוריונים רבים. דברי המבוא של קולת נראים לנו כמענה לשאלות אלו. בפרק מבוא אנליטי אך תמציתי הוא מנתת את הזיקה החדשה לארץ-ישראל תוך התייחסות מיוחדת להתלבטות של יהודה לייב פינסקר ולהגותו של אחד העם. הוא אף מסכם בקצרה את עמדתו של 'היישוב הישן', ועומד על הקשר הדתי של עם ישראל לארץ-הקודש. בצד דברים אלה הוא מביא את עמדות הארגונים הפילנתרופיים היהודיים, שקמו במחצית השנייה של המאה הי"ט במערב-אירופה, ואשר הרבו להתעניין ולפעול בארץ-ישראל. בהמשך דבריו הוא סוקר את הקשרים שבין חובבי-ציון במזרח-אירופה לארץ, את קשריהם של משכילי ירושלים לרעיונות 'חיבת-ציון'. המחבר ממצה את יסודות ההגות הרחבה, מציג את עקרונותיה.

לנו נראה כי מן הראוי היה להרחיב את היריעה הרעיונית ולתאר אף את ניצניה. הפירוט הרב שהיה מנת חלקם של הפרקים שעסקו

המבוא מציינים העורכים כי הנושא 'תולדות היישוב היהודי בארץ' מעורר בעיות וקשיים מיוחדים 'בשל הצירוף המיוחד במינו של נושאים, השונה מזה שבמדע ההיסטורי המקובל' (עמ' כד). ואמנם בבוא ההיסטוריון לסקור את צמיחת היישוב בארץ מראשית שנות השמונים של המאה שעברה, עומדת בפניו שאלה המורכבת משלל בעיות: מהי הזירה שממנה מתחיל סיפור המעשה?

מחברי הספר ביקשו להקיף את הנושא על מגוון היבטיו ועל מירב מקורותיו, תוך תיאור מפורט של קרקע צמיחתו. הנחת-היסוד המוצהרת היא שלגבי הארץ ותולדותיה היה משקל מכריע לגורמים אידיאולוגיים (שם). עיון מהיר בתוכנו המפורט של הספר מבהיר מיד עד כמה חשובה הבנת הרקע ההיסטורי בעיני העורכים. שישה פרקים, שהם כ-400 עמודים, מוקדשים להבנת הרקע לתולדות היישוב היהודי. שלושת הפרקים הראשונים כוללים דיון יסודי בשלטון העות'מאני בארץ ובפעולותיו, תיאור בהיר ורהוט של הנוף היישובי בה והסבר מאלף על פעילות המעצמות בארץ. הפרקים הללו עוסקים בתיאור מפורט של התהליכים ההיסטוריים שהתרחשו בארץ-ישראל החל באמצע המאה הי"ט (בכותרת הפרקים אמנם נקובה שנת 1882, או 1878, אך הדיון מתחיל באמצע המאה). שני הפרקים העוקבים סוקרים את יחסי הערבים והציונות החל בראשית ימי העלייה הראשונה ומתארים בפירוט רב את המדיניות הציונית בתורכיה משנת 1908. את כל אלה מקדימים דברי המבוא המעמיק של ישראל קולת, שכותרתו 'העם היהודי ורעיון היישוב הלאומי בארץ ישראל' (עמ' לא-עח). ואולם, היש בפרקים אלו תשובה לשאלת הרקע לצמיחתו של היישוב היהודי בארץ?

יש להבחין בין שני סוגי רקע לתולדות היישוב. הרקע הברור והפשוט יותר, לכאורה, הוא הרקע הארצי-ראלי: תיאור הארץ, השלטון,

מצויים כבר לפני שנות השמונים. למרכיבים 'הציוניים' הללו נוספו בשנות השמונים מרכיביים חדשים, כגון: רתיעה מאנטישמיות, אכזבה מהשתלבות בחברה והתגברות התודעה הלאומית הלא-יהודית החדשה. המציאות החדשה של שנות השמונים נתנה ל'בשורה הציונית' אופי חדש, שבא לביטוי בהתגבשות תנועת חיבת-ציון.

משנות השמונים ואילך נרקמה מסכת רעיונית רחבה, שנושאה הנערץ ביותר היה, בשנות התשעים, הרצל. אמנם אין הספר שלפנינו עוסק בהגות הציונית, אך, לדעתנו, לא ניתן לפרוש את יריעת תולדות היישוב היהודי בארץ מבלי להציג, ולו בראשי-פרקים, את קורותיה של התנועה הציונית. דברי המערכת – הנכונים בעינינו – בדבר המשקל המכריע של הגורמים האידאולוגיים בכל הנוגע לתולדות היישוב היהודי בארץ, הם שטר שיש לפורעו. התנועה הציונית היתה ארגון אידאולוגי, ומן הראוי היה להציג, ולו בתמציתיות, את הרקע הרעיוני והארגוני של התנועה הציונית המודרנית. לאכזריתנו, הדברים לא הובאו בכרך שלפנינו.

ביקורתנו אינה רק על חוסר האיזון בין היריעה הקצרה שהוקדשה לתיאור התשתית הרעיונית לעומת הפרישה הרחבה לה זכו התהליכים הכלליים, אלא אף על מיעוט המקום שהוקצה לתולדות 'היישוב הישן'. קולת קובע שיש לבחון את 'היישוב הישן' לפי ערכיו המיוחדים לו עצמו, וכן שאין תולדותיו של היישוב הלאומי המשך ישיר ורציף של היישוב היהודי שקדם לו (עמ' מט). עקרונות אלה חשובים ביותר, ואולם, חסרה בספר הצגה מפורטת של עולמו של 'היישוב הישן', כפי שהתגבש החל בשנות הארבעים של המאה שעברה. חסר זה אינו מאפשר הבנה מעמיקה של קשריהם ההדדיים של 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש'. טענה דומה מתעוררת לנוכח העיסוק המועט כל-כך בנסיונות ההתיישבות של

בהתרחשויות הכלליות בארץ-ישראל, חסר בפרק העוסק בתשתית הרעיונית. החל בשנות הארבעים של המאה שעברה החלו להישמע קולות חדשים, שביטאו גילויי רצון של העם היהודי לשוב לארצו, לבנותה ולהפכה למרכז יהודי. דבריהם ותוכניהם של משה מונטיפיורי, צבי הירש קלישר, יהודה אלקלעי, משה הס ואחרים זכו לתהודה, ומן הראוי היה להציג ביתר פירוט את רעיונותיהם ולהעריך את מקומם במבוא לתולדות היישוב. הדברים צמחו במקביל לאותם תהליכים כלליים, שתוארו בפרקי המבוא, שהביאו את הקידמה לארץ-ישראל, ואף הושפעו מתהליכים אלה, אם-כי לא רק מהם. אמנם, קולת ביקש לקשר בין ההגות, שהצמיחה את השיבה לארץ, לבין מעשה השיבה, ואולם, בהעמדת העקרונות השונים לא סגי. הקורא שאינו מכיר את הנושא לא יתוודע דרך פרק זה אל התוכניות השונות ליישוב הארץ, אל הוויכוחים שהתנהלו מעל דפי העיתונות ואל הלהט הנפשי הרב, שהיה היבט חשוב כל-כך של התופעה כולה. השאלה בדבר מידת השפעתם של 'מבשרי חיבת-ציון' על ההתעוררות הלאומית בראשית שנות השמונים ראויה לבירור, אף אם הקשרים בין ראשוני העושים לבין המבשרים לא נחשפו די הצורך, ואף אם חשיפה גמורה אינה אפשרית, משום שהקשרים היו סמויים מן העין. לא ניתן לתאר את הצעדים הראשונים בשיבת היהודים לארץ-ישראל, מבלי לשרטט בהרחבה ובפירוט את הרעיונות, התוכניות, הוויכוחים ונבטי ההתארגנויות, שקדמו להם.

הגישה הגורסת שחיבת-ציון היתה תנועה חדשה, תוצר של שנות השמונים, אינה שוללת, לדעתנו, את הערכת מקומם של ההוגים שקדמו לה. אין ספק שההתעוררות היהודית הלאומית בשנות השמונים נשאה אופי חדש, ואין לזהותה זיהוי גמור עם הרעיונות שהקדימוה. ניתן לדבר על מרכיבים שאפשר לכנותם 'ציוניים', שהיו

היי"ט. הוא אינו מסתפק בתיאור הרפורמות, אלא אף מסביר את הרקע להחלחן. הוא מתאר בצורה ברורה גם את מאווייהם של 'התורכים הצעירים', ואת תפיסתם השלטונית. אמנם, קיימי מספר מחקרים מעמיקים על התמורות שעברו על האימפריה העות'מאנית במאה שעברה. ואולם, מחקרים אלה מבקשים לחשוף את התהליכים כפי שהתרחשו באימפריה כולה, ואילו מחקרו של קושניר ממקד עבורנו את התהליכים תוך כדי הדגשת משמעותם המיוחדת לגבי ארץ-ישראל.

מן הסוגיות שבהן עוסק קושניר נציין את נסיונו להסביר את העובדה שלמרות האיסורים שהטילו התורכים פעמים אחדות, למן ראשית שנות השמונים, על הגירתם של היהודים לארץ-ישראל, המשיכו היהודים לעלות לארץ באותן שנים והתיישבו בה. קושניר מציע מספר הסברים שאינם אלא בגדר הערכות: לא כל המושלים אכפו את הגזרה, השוחד ששולם פתח את שערי הארץ, הקונסולים השונים סייעו לנתינייהם, הוראות האיסורים לא היו ברורות די הצורך, לא תמיד נאמר במפורש מי נכלל באיסור (יחידים, או קבוצות), לא תמיד היה ברור על מי מוטל לאכוף את הגזרה ועוד (עמ' 70-72). נראה כי עדיין חסר מחקר מפורט, שינסה להקיף את יחסם של התורכים לבעיה, על-פי החומר השמור בארכיונים התורכיים. אין ספק שהתורכים היו מודעים לכניסת היהודים לארץ, למרות הגזרות. האם סברו שדי בעצם הטלת האיסורים כדי למנוע כניסת המונים רבים עוד יותר? השאלה מעניינת מאוד, כמובן, גם מן הזווית האחרת שלה: כמה יהודים אמנם הגיעו לחופי הארץ וגורשו? באיזו מידה הרתיעו הגדר

אנשי 'היישוב הישן', בשנות השבעים. מובא, אמנם, דיון ארוך ומעמיק ברעיונותיהם של משכילי ירושלים בשנות השמונים, ובנוסף לכך, בפרק אחר, מתייחסת שולמית לסקוב בקיצור רב למושבות שהתפרקו ולתוכניות התיישבות שלא התממשו. ואולם, אין באזכורים אלה משום הצגה מפורטת של נסיונות ההתיישבות של 'היישוב הישן', ואין בהם גם דיון כשאלת השפעתם של נסיונות ההתיישבות הראשונים הללו על תוכניותיהם של ראשוני העלייה הראשונה.

שומה על ההיסטוריון לנסות ולחשוף הקשרים והשפעות. אמנם, מלאכה זו אינה תמיד אפשרית, ולא פעם קשה להוכיח מציאותם של קשרים, אף כאשר הדעת נותנת כי הם קיימים. ניתן לומר כי העיסוק בחשיפת הנסיבות הוא 'הסיכון המקצועי' של ההיסטוריון, אך אל לו להירתע מלעסוק בכך. עלייתם של אנשי העלייה הראשונה הושפעה ללא-ספק מהמציאות שקדמה לעלייתם ושהיתה קיימת בזמנם. מציאות זו טבעה חותמה בהתפתחות מפעלה של עלייה זו בארץ-ישראל.

ב. השלטונות והארץ

הפרק של דוד קושניר, 'הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ ישראל 1882-1914' (עמ' 1-74), דן בדרכי השלטון של העות'מאנים בארץ-ישראל במאה שעברה, והוא ראוי למירב השבח. פרק זה בא למלא חסר בהיסטוריוגרפיה היישובית עד כה. אמנם, קושניר עצמו כתב את עיקרי הדברים במקום אחר, ואולם, בספר שלפנינו הוא פורש את היריעה באופן מפורט ומעמיק הרבה יותר בצירוף אפראט מדעי. למרות מסגרת הזמן המצומצמת, המצוינת בכותרת הפרק, עומד קושניר בהרחבה על השינויים השלטוניים הרבים, שהתחוללו בארץ-ישראל למן המחצית הראשונה של המאה

1 ד' קושניר, 'אימפריה שוקעת ונסיונות שיקום וייצוב: האימפריה העות'מאנית', 'בן אריה חי' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1917-1799) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 13-47.

על ארגונה, הרכבה, זהותה התרבותית ויחסה לזרים, שכמעט 'הציפור' את הארץ בשלהי המאה שעברה. כבר משנות השבעים היו רוב אוכלוסייה של ירושלים יהודים. כיצד ראו הערכים מהפך דמוגרפי זה? כיצד הגיבו על הבנייה הנוצרית המרשימה ועל 'כיבושה' של העיר הקדושה על-ידי זרים? אין לשאלות אלה מענה בספר. מסיבה בלתי-מוסכרת הסתפקה המערכת בהצגת יחסה של החברה הערבית לעלייה היהודית משנות השמונים בלבד, מבלי לסקור, ולו בקצרה, את מאפייניה העיקריים של חברה זו. בפרק רבי-עניין, 'פעילות המעצמות בארץ ישראל 1878-1914', חושף בפנינו אלכס כרמל את ההתעניינות האירופית בארץ-הקודש (עמ' 143-213). אף כרמל, כקודמיו, מרחיב את היריעה ומתאר את פעילות המעצמות כבר מן המחצית הראשונה של המאה ה-19. המעורבות הדתית-הנוצרית והמעורבות המדינית של מעצמות אירופה בארץ-ישראל, שהתמקדו לרוב בירושלים, הן פרשה מרתקת. המעצמות האירופיות הן ש'גילו' לראשונה את ארץ-ישראל. כרמל מדגיש לא רק את העניין הדתי אלא בעיקר את העניין המדיני הרב שגילו בארץ. ככל שמעמיק חקר שיבת היהודים לארץ-ישראל, כן מתבררת יותר העובדה שהעניין היהודי המחודש בארץ-ישראל התפתח בעקבות ההתעניינות הלא-יהודית בה. כרמל מסביר בקפדנות יתרה את המניעים המדיניים שהנחו את יוזמו-תיהן של המעצמות. עניין הראוי לציון מיוחד הוא הערכתו של כרמל כי 'בבריטניה בלבד הפכה התמיכה ברעיון שיבת היהודים לארץ ישראל... לנחלת שכבות רחבות של מאמינים נוצריים' (עמ' 163). יתר-על-כן, כרמל עומד על הצורך לבדוק את האינטרסים הדתיים ואת האינטרסים המדיניים בכפיפה אחת. הוא מעריך כי 'התחרות בפעילות בארץ ישראל היתה למטרה בפני עצמה' (עמ' 190). ובמקום אחר הוא מציין כי בכל התקופה לא היה הגורם

רות מפני עלייה? נדמה שלא ניתן להשיב על שאלה זו, אולם אין לנו פטורים מלהעלותה ולחתור לפתרונה.

ועוד לעניין מאמרו של קושניר. נוהגו להביא את המונחים התורכיים כתעתיק עברי, לנקדם ולתרגמם, ראוי לציון מיוחד, וחבל שנוהג זה לא היה לכלל בכל פרקי הספר. ראוי היה לצרף למאמר מפה או מספר מפות כדי להמחיש בבירור את השינויים הרבים שחלו במשך השנים בחלוקתה המינהלית של ארץ-ישראל.

הפרק המאלף של יהושע בן-אריה, 'הנוף היישובי של ארץ ישראל ערב ההתיישבות הציונית' (עמ' 75-141), הוא תיאור בסיסי, מפורט ומסכם כאחד. בן-אריה משרטט בדייקנות, על-פי מחקריו במשך שנים רבות, את הנתונים הדמוגרפיים של האוכלוסייה שחייתה בארץ החל בראשית המאה ה-19. ארץ-ישראל לא היתה 'ארץ ריקה', אך גם לא היתה ארץ מאויזת כלסת בצפיפות. היא נמנתה עם האזורים דלילי התושבים בעולם' (עמ' 138). רוב תושביה גרו ביישובים חקלאיים קטנים, ואף מרכזיה העירוניים היו קטנים ודלים. בן-אריה מפרט את מספרי בני הדתות השונות ומתאר את כלכלת הארץ, את השירותים הציבוריים ואת אורח-החיים ערב העלייה הציונית. בדברי הסיכום שלו הוא מדגיש שאמנם כבר לפני שנות השמונים החלו לנשכ בארץ רוחות חדשות, אך הקידמה המואצת הגיעה רק עם בוא ההתיישבות היהודית. דבריו של בן-אריה מאשרים אפוא כי חזונו של הרצל, שהיהודים יביאו לציון את המודרניות וציה, היה מעוגן בקרקע המציאות. ואולם, תקווותו שאיפתו של תוזה המדינה כי בכך יבטיחו לעצמם היהודים את אהדת התושבים המקומיים, התבררה כחזון שווא.

בן-אריה מצייר כנאמנות את נופה היישובי של ארץ-ישראל, ואולם, חסר לדבריו המשך. בספר שלפנינו אין תיאור של החברה הערבית,

היהודים לערבים ובין הציונים לתורכים. כאמור, אין בספר סיכום, ולו קצר, של יחסי היהודים והערבים לפני העלייה הראשונה. אין ספק שההוויה היהודית החדשה, שנקמה החל בשנות השמונים, הביאה, במידה רבה, לגיבושה של מערכת יחסים חדשה בין היהודים לערבים. עם זאת, אין להתעלם מכך שמסכת יחסים מסוימת נקמה כבר קודם לכן. יתר-על-כן, בערים המעורבות, שבהן חייתה רוב האוכלוסיה היהודית עד לסוף התקופה העות'מאנית, המשיכה הוויה זו להתקדם במשך כל התקופה. ככל הידוע לי, המחקר לא עסק עד כה בשאלה זו, והתיאור ההיסטוריוגרפי עדיין חסר.

למדן (N.J. Mandel) עוסק בהתקמות מערכת היחסים בין היהודים לערבים בשלהי השלטון העות'מאני. הוא חושף בשיטתיות את שורשי הסכסוך היהודי-הערבי, שהיה לגורם בעל חשיבות ממדרגה ראשונה בתולדות הארץ, ומוסיף רבות להבנתנו את שורשי הסכסוך ואת תהליך צמיחתו.

פרק זה הוא יוצא-דופן בספר, בהיותו תקציר ותמצית של ספרו האנגלי של למדן, שיצא לראשונה לאור בשנת 1976.² לקורא העברי יש בכך בוודאי משום ברכה רבה. עם זאת, נראה לנו כי המחבר לא יצא ידי חובתו בכך, וספרו החשוב ראוי שיצא לאור בעברית.

למדן רואה במערכת היחסים בין ערבים ליהודים בתקופת העלייה הראשונה שלושה שלבים: טינה התחלתית, איבה כבושה ולכסוף השלמה (עמ' 218). זו היתה, אכן, התמונה שהצטיירה באופן ראייתה של העלייה הראשונה. עם זאת, חסרים בפרק של למדן היבטים נוספים של עמדת היהודים עולי העלייה הראשונה. אין די הד למחשבותיהם אודות יחסם

היהודי לאמיתו-של-דבר מוקד לעניינן של המעצמות בארץ' (עמ' 205). מסקנתו החד-משמעית של כרמל היא כי 'קשה להגזים בהערכת תרומתה של תחרות המעצמות... לתהליך שיקומה של ארץ ישראל' (עמ' 211). פרשה שולית, המוזכרת באקראי, היא מידת ההשפעה הדתית-המיסיונרית של המוסדות הנוצריים על היישוב היהודי בארץ. כרמל מציין שלמעשה המיסיון הבריטי נכשל כוונתו לנצר יהודים, ולאורך כל התקופה 'הצליחה האגודה [התכרה הלונדונית להפצת הנצרות] לנצר בארץ לכל היותר מאות אחדות של יהודים' (עמ' 166). הפעילות המיסיונרית באה לידי ביטוי במתן שירותי בריאות, חינוך, צדקה ועוד. מטבע הדבר יש נשאה פרשה זו עלומה עד היום. המיסיונרים לא הרבו לדווח בפומבי על כשלונותיהם או על הישגיהם, וגם היישוב היהודי ביקש להצניע עניינים אלה ככל הניתן.

הפרקים של יוסף למדן וחנה ויינר שונים באופיים מפרקי המבוא שסקרנו עד כה. בעוד המאמרים שנדונו עד עתה היו מעין הקדמה לספור ההתיישבות היהודית, הרי פרקים אלה עוסקים במערכות יחסים שהתפתחו בעקבות ההתיישבות: יחסי היהודים עם הערבים, כפי שנקמו מאז שנות השמונים, ויחסי התנועה הציונית עם התורכים, כפי שנטו בעיקר מימיו של הרצל. בעוד סיפור ההתיישבות היהודית לא יובן לאשורו ללא פרישת התשתית הרעיונית, היישובית והמדינית שקדמה לו ושהיתה רקע ומצע לגידולו, דבריהם של למדן וויינר מובנים רק על רקע סיפור ההתיישבות. שהלך ונרקם החל בשנות השמונים. נראה לי כי יפה היו עושים העורכים אילו היו מציבים את הפרקים הללו לאחר סיפור ההתיישבות היהודית, ולא כהקדמה לו. זאת ועוד, מן הראוי היה כי פרקים אלה יתייחסו, ולו בהערות-שוליים, אל ציוני-דרך בעשייה היהודית, שהשפיעו, אם בגלוי ואם בסמוי, על התפתחות היחסים המיוחדים בין

2 למדן הוא שמו העברי של מחבר הספר N.J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley, 1976

לאוכלוסייה הערבית שבשכנותם. בתקנות המושבות מצוי מידע על העקרונות שהנחו את בני המושבות ביחסם לשכניהם.³ ידועים הדברים שכתב אחד העם בעקבות ביקורו בארץ, בשנת 1891. אודות ההתעוררות הערבית הצפויה. מה היתה תמונת המצב כפי שחזרה המתיישבים בני העלייה הראשונה? האם העמיקו חשוב אודות שאלת יחסיהם עם הערבים, או נמנעו מכך? באיזו מידה לימדו ערבית בבתי-הספר של המושבות? הצגה מלאה יותר של עמדת אנשי העלייה הראשונה היתה מוסיפה להבנתנו את מפעלם.

הפרק של ויינר, 'המדיניות הציונית בתורכיה עד 1914' (עמ' 257-349), מעורר שאלות רבות. אין הדברים אמורים בשל איכות הפרק או טיבו. ויינר מסכמת בפרקה מחקר חדש ומאלף, המסתמך על מירב המקורות הארכיוניים. הנוגעים עים לעניין הנדון. יחסי המוסדות הציוניים עם השלטונות התורכיים קיבלו תנופה מיוחדת החל בשנת 1908. עם פתיחת הנציגות הציונית הראשונה בתורכיה. נציגות זו החלה את פעולתה זמן קצר ביותר לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים', אם כי ההחלטה על ייסודה נתקבלה כשנה לפני כן. נסיבות אלו הביאו לעיסוק נמרץ ביותר בשאלה המדינית. נשאלת השאלה אם תיאור מדוקדק ומפורט של המהלכים והנפתולים הדיפלומטיים שהניבו פירות מעטים כל-כך הוא מעניינו של ספר זה. לדעתנו, אף שהנושא עומד בפני עצמו, אין לייחס לו חשיבות רבה כל כך, ואין מקום להצגת דברים נרחבת זו בספר שלפנינו. די היה בהצגה כללית וקצרה של היעדים המדיניים ושל המהלכים הדיפלומטיים שנוקטו, תוך כדי הדגשת האידאולוגיה שעמדה מאחוריהם.

הרצל, והוא אף דן בגזרות התורכים נגד עליית היהודים ונגד רכישת הקרקע על-ידם. ואולם, אין דיון שיטתי, המתחיל בראשית העלייה הראשונה, שיבאר את דרכי השגת הרשיונות השונים מהתורכים ומתוארים האישים השונים שעסקו בכך. אין ספק שהעדר זה נובע הן מהמציאות ההיסטורית והן ממצב המחקר. בתקופת העלייה הראשונה לא היה מוסד יהודי שטיפל באורח שיטתי באינטרסים המדיניים של היהודים בתורכיה. ואולם, זו מעלתו הגדולה של השחזור ההיסטורי; גם דברים שנעשו באקראי ולעת-מצוא, יכולים לזכות לשחזור שיטתי ומסודר, ולשחזור כזה עודנו מחכים.

בסיכום הפרק מתייחסת ויינר לקביעה הרווחת 'כי התנועה הציונית התעלמה לפני מלחמת העולם הראשונה מקיומם של הערבים בארץ ומן הבעיה הערבית', ומכנה אותה, בצדק, 'אגדה שאין לה יסוד במציאות' (עמ' 342). עם זאת, נראה כי היא עצמה נשבתה בתקווה הציונית מאז, ש'לו ניתן היה לשכנע ערבים במשקל תרומתו של המפעל הציוני לפיתוח הארץ ולמרחב הערבי' (עמ' 347), היו נאותים לקבלו. הספר שלפנינו אכן מעיד על דלותה של הארץ עד למפעל הציוני, ומתאר את פריחתה בעקבותיו. דומני שאין להטיל ספק בכך שהערבים השתכנעו בתרומת המפעל הציוני לקידומה של הארץ, אך נראה כי קידום זה לא עמד בראש מעייניהם.

ג. סקירת ההתיישבות היהודית

חמישה פרקים סוקרים בהרחבה ובפירוט את היישוב היהודי בארץ. מאז העלייה הראשונה.

3 יי רואי, יחסי רחובות עם שכניה הערבים 1890-1914, 'הציונות, א (חש"ל), עמ' 150-203.
4 בכותרת הפרק נאמר שסקירת המדיניות הציונית בתורכיה מתייחסת לתקופה שעד שנת 1914. אך לא נאמר מאימתי היא מתחילה.

ויינר דנה ביחסי הציונים והתורכים רק בעידן שלאחר מותו של הרצל. משנת 1904 ואילך.⁴ אמנם קושניר סקר בראשית תת-הפרק 'הציונות' (עמ' 60-73) את המהלכים הדיפלומטיים של

והמתוארות בפרק 'המושבות שלא בחסות הברון בשנות התשעים', הושפעו במידה זו או אחרת מהווייתן של מושבות הברון ומסיועו הישיר והעקיף להן.

נראה לנו כי עדיף היה לכנס את כל פרשת ההתיישבות החקלאית בפרק אחד, ולחלק את הכתיבה על נושאים השונים בין החוקרים המומחים. תוכנית מעין זו היתה תורמת לסקירה קולחת, אחידה ובהירה יותר של מסכת ההתיישבות, שבה עשוי היה להשתלב גם תיאור ההתיישבות של יק"א, שהיוותה את שלב הסיום של תקופת העלייה הראשונה, ואשר אינה נדונה בכרך שלפנינו.

עם זאת, הפרקים בספר, הכתובים על-ידי בכירי החוקרים של תולדות היישוב, ראויים לשבח: הם מעמידים תמונה מפורטת של ההתיישבות ומוסיפים מידע רב-חשיבות על התהליך הקשה והמייגע של הקמת המושבות בארץ-ישראל. מסכת ההתיישבות נפרשת על-ידי שול-מית לסקוב בפרק שכותרתו 'המושבות שבלי-תמיכה ושכתמיכת חובבי ציון 1882-1890' (עמ' 351-417). לסקוב פותחת בפרעות ברוסיה ובהוויה האנטישמית ברוסיה, ותורמת בכך להבנת הרקע ההיסטורי של העולים. בקי-אותה וידענותה של המחברת, שכאו לידי ביטוי בספרה אודות הביל"ויים ובהערותיה המאלפות ל'כתבים',⁵ עולים גם ממאמרה כאן.

פרק חשוב ומקיף ביותר כתב ישראל מרגלית אודות 'מפעלו של הברון רוטשילד 1882-1899' (עמ' 419-501); הפרק נערך על-ידי יעקב גולד-שטיין. אין ספק, מפעלו של הברון רוטשילד בארץ מעורר התרגשות והשתאות עד היום. המחברים מדגישים את יוזמתו ואת תוכניותיו החדשניות של הברון בכל הנוגע לפיתוח ההתיישבות.

5 הפרק שיעטוק בעדה הספרדית ייכלל בכרך הבא.
6 ש' לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשל"ט; א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב ארץ-ישראל, ההדירה וערכה מחדש ש' לסקוב, א. תל-אביב תשמ"ב.

בשלושה פרקים נפרשת יריעת ההתיישבות החקלאית החדשה, לאחר מכן מובא הפרק העוסק בתולדות היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל 1880-1903;⁶ את הכרך חותם פרק אודות החינוך היהודי בארץ. אמנם, בדברי ההקדמה מציגה המערכת את השקפתה כי 'היתרון שניתן לגורמים הלאומיים הדינמיים ביישוב הכתיב את חלוקת הסדרה לנושאים ואת השיעורים היחסיים של החומר' (עמ' כא). ואילו היה הספר שלפנינו עוסק בהתיישבות הלאומית בלבד, ניתן היה לקבל הצגת דברים מעין זו. ואולם, הספר עוסק במפורש בתולדות היישוב היהודי כולו, ועל כן לא ניתן לדחוק הצדה את היישוב העירוני, שהיה הוותיק בארץ ובמסגרתו נכלל רוב היישוב היהודי. יתר-על-כן, היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל היה הראשון שנקט יוזמה התיישבותית-חקלאית חדשה בארץ. מן הראוי היה לפרוש את יריעת היישוב הישן, להעמיד את יוזמתו ההתיישבותית בפרו-פורציות הנכונות ולהצביע על ההמשכיות, ועוד יותר מכך על הנתק, בין התיישבות זו להתיישבות הלאומית. נתק שהלך והתהווה לאורך התקופה הנדונה.

חלוקת הפרקים העוסקים במגזר החקלאי היהודי נעשתה על-פי המוסדות השונים שתמכו בהתיישבות, ופרק נפרד עוסק בהתיישבות שקמה ללא תמיכה. ואולם, חלוקה זו, העשויה לכאורה להראות הגיונית, מסרבלת את תיאור תולדות התהוותה והתפתחותה של ההתיישבות החדשה. רוב המושבות נוסדו ללא תמיכה ראשונית, אך בדרך-כלל זכו בהדרגה לקבל תמיכה. יתר-על-כן, היו מושבות, כמו פתח-תקווה, שקיבלו תמיכות חלקיות ממוסדות שונים בעת ובעונה אחת. זאת ועוד, אפטרופות סות הברון היתה ללא ספק הגורם בעל החשיבות הראשונה במעלה בכל הנוגע להתיישבות החקלאית היהודית בארץ. אף רחובות וחדרה, המושבות החשובות שקמו בשנות התשעים,

דים. עובדות אלו אינן עלולות בקנה אחד עם התפיסה המונחת כיסוד קביעת תחום הדיון בפרק.

המאפיין הבולט ביותר של 'היישוב הישן' בארבע ערי-הקודש היה, כנראה, מוסד ה'חלוקה'. שלמון מכניסנו לרזי הרזים של מוסד כספי מסובך זה. הוא מסביר בהרחבה את אופן חלוקת כספי 'החלוקה הגדולה' ו'החלוקה הקטנה', ואת משמעותן של מעות היחיד. ואולם, בצד הסברים אלה היה מקום להרחיב את הדיבור בשאלה כיצד תפס 'היישוב הישן' את ייתורו ומה היה יחסו ל'חלוקה'. שלמון מציין כי 'ספרות עשירה נכתבה על האידיאולוגיה של מקבלי החלוקה' (עמ' 556), ואולם דבריו שלו בסוגיה זו קצרים. גם בעניין זה ההפרדה ההיסטוריוגרפית בין אשכנזים לספרדים היא לרועץ לספר, שכן התפיסה הספרדית בדבר יעדה של ה'חלוקה' עשויה לחדד עוד יותר את עמדתם של בני העדה האשכנזית. שלמון אינו מבהיר די הצורך את עמדותיו המסורתיות של 'היישוב הישן', שהתגבשו כבר באמצע המאה הי"ט. אך לעומת זאת, הוא עוסק בהרחבה בתפיסותיהם הרעיוניות של משכילי ירושלים. בההרת עמדור תיהם המסורתיות של אנשי 'היישוב הישן' נחוצה גם כרקע להסברים המאלפים אודות הנתק שהלך והתהווה בין אנשי ירושלים לבין בני 'היישוב החדש'. ובלעדיה קשה להבין לעומקם את המאבקים שהסעירו את משכילי היישוב בעיקר שנות התשעים, ואשר שלמון מתאר אותם בהרחבה.

הפרק האחרון בספר נכתב על-ידי משה רינות, ונושאו 'החינוך בארץ ישראל 1882-1918' (עמ' 621-716). רינות מנסה לתאר את התפתחות מוסדות החינוך בארץ במקביל לתהליך בניין ההתיישבות החדשה. ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היתה בעלת תוכן רעיוני וערכי מן המדרגה הראשונה. אמנם, ביטויה הראשוני היה התיישבותי וכלכלי, ואולם

יישבות החקלאית בארץ. תוכניותיו של הבארון, שלא תאמו בדרך-כלל את התנאים בזמנו, היו לקווי היסוד של המדיניות החקלאית של זמננו — חקלאות מתוחכמת, המיועדת בעיקרה לתעשייה וליצוא. יתר-על-כן, הבארון ביקש לבסס חברה יהודית צנועה אך בעלת רמת חיים ותרבות, השונה לחלוטין מן ההווה הכפרית שהיתה מקובלת בארץ. מרגלית וגולדשטיין סוקרים את תהליך ההתיישבות באופן כרונולוגי ברור, תוך כדי הדגשת מקומם ותפקידם של הפקידים השונים. התיאור רהוט ומשכנע, ומבוסס על שימוש רב במקורות הארכיוניים.

הפרק שכתב דן גלעדי, 'המושבות שלא כחסות הברון בשנות ה-90' (עמ' 503-537), סוקר רק אלק קטן של ההתיישבות בתקופת העלייה הראשונה, תוך הדגשת ההיבט הכלכלי. גלעדי מציג טבלאות מאירות עניינים אודות התפלגות ההוצאות השנתיות למשפחה ואודות הוצאות הסיוע של הוועד האודיסאי, ומביא נתונים מחכימים משנת 1900 אודות המושבות שלא היו בתמיכת הבארון.

דבריו המעמיקים של יוסף שלמון, בפרק 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל 1880-1903' (עמ' 539-619), מעוררים מספר תהיות. האם נכון לעסוק ביישוב האשכנזי העירוני בארץ בנפרד מן היישוב הספרדי? אמנם, הן העדה האשכנזית והן העדה הספרדית קיימו מסגרות ארגוניות נפרדות, אך האם נכון לראות את חיהן כחיי שתי חטיבות נפרדות? הדברים מקבלים יתר תוקף כשמדובר בסקירה המקיפה בעיקר את התקופה של שנות השמונים ואילך. והרי בשנים אלו קמו, גם בירושלים, ארגונים חדשים שביקשו לשרש הפרדה זו ועם תכניהם נמנו אשכנזים וספרדים גם יחד. ארגונים כגון אלה היו 'בני-ברית', 'עזרת נדחים' ועוד, והם נדונים בהעמקה רבה בפרקנו. יתר-על-כן, היישוב היהודי החדש, שצמח ביפו ובחיפה, הקים מסגרות קהילתיות מאוחדות לאשכנזים ולספר-

היהודית החדשה בארץ-ישראל? לדעתנו, יש להרחיב את היריעה ולעקוב אחר ההתרחשות, על כל היבטיה, כבר מאמצע המאה הי"ט. הן ארץ-ישראל והן רעיון שיבת היהודים לארץ גילו חיוניות חדשה החל מעת זו. לדעתנו, חיוניות זו השפיעה רבות על היישוב היהודי בארץ. שהתפתח בעוצמה חדשה מראשית שנות השמונים של המאה הי"ט. תיאור ההתפתחויות שחלו בארץ-ישראל מאמצע המאה הי"ט, בכל הנוגע לשינויים במינהל, בדמוגרפיה ובהתעניינות הלא-יהודית בארץ הוצגו בהרחבה רבה בספר שלפנינו. לעומת זאת, יריעת התפתחות רעיון שיבת ציון והשינויים שחלו ביישוב הישן הובאו בצמצום רב, ועל כך אנו מצרים.

הרהורינו על שיטתו ההיסטוריוגרפית של הספר לא באו אלא להעיד על הערכה רבה למפעל ועל חשיבותו הרבה. לראשונה יש בידינו ספר על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בעת החדשה בהיקף ובפירוט כזה. חסרונו של ספר כזה היה מורגש עד כה בכל קורס אקדמי שעסק בנושא. כינוסם של נושאים כה רבים, הנדונים על-ידי מומחים בעלי שיעור קומה, יש בו משום ברכה מרובה. ראוי לכל שבח גם האפראט המדעי המרשים. לספר נספחים ציונים ביוגרפיים, לוח שערי מטבעות, מפתחות מפורטים ומעל לכל רשימות ביבליוגרפיות רבות-היקף. בצד רשימת המחקרים המפורטת מצויה רשימה של כל המאמרים לפי האלפבית של שמות כתבי-העת השונים שבהם ראו אור, ורשימה של כל האזכורים הארכיוניים יש לקוות כי לא ירחק היום ונזכה לראות גם את הכרך השני, שישלים את תיאור התקופה העות'מאנית. ייתכן שחלק מהשאלות שהצגנו תקבלנה מענה בכרך הבא.

העלייה לארץ נתפסה, קודם כל, כנסיון ליצור הוויה יהודית חדשה, השונה מן ההוויה הגלורית. הביטוי הישיר ביותר למאויים אלה ניתן במסגרת מערכת החינוך החדשה שקמה בארץ. מערכת החינוך עסקה בהפצת תכנים יהודיים וכלליים, שאמנם לא נוצרו במושבות ארץ-ישראל, אך כאן הם נבחרו לראשונה כתוכני לימוד עממיים. לדוגמה, לימוד התנ"ך היה עיסוק שולי בתלמודי-תורה ובישיבות. והתנ"ך נתפס בהם בעיקר כמקור המצוות. ואילו בבתי-הספר במושבות וביפו היה התנ"ך, לראשונה, ספר-לימוד בסיסי, שממנו נלמדו ההיסטוריה של העם היהודי, ערכי המוסר היהודי, הלשון העברית המקורית ועוד: התנ"ך לא נלמד דווקא כמקור לקיום המצוות, אלא כתשתית לזהות הלאומית היהודית. תוכני הלימוד החדשים – ההיסטוריה היהודית, הגאוגרפיה של ארץ-ישראל, הספרות העברית, החקלאות. והעברית כשפה חיה – הם הגילויים החשובים ביותר של המהפך התרבותי בחיי העם היהודי שחל בארץ-ישראל. עוד יש בפרק הדים רבים לתהיך ליך החילון, שהסעיר את הוויית המושבות. התכנים החינוכיים החדשים הם אולי הפן החשוב ביותר בהוויה התרבותית הארצישראלית. ואולם, אין להסתפק בהם כדי להבין הווייה זו בשלמותה. וראוי לעקוב גם אחר דברי המת-יישבים כפי שפורסמו בעיתונות התקופה ובספרותה. כמו כן, יש עוד מקום לעסוק במידה רבה יותר של פירוט בתחיית הלשון העברית, שהתחוללה, במידה רבה, במושבות.

* * *

בדברי הפתיחה שלנו נזקקנו לשאלה, היכן ומאימתי יש להתחיל את סיפור ההתיישבות